

Erhard Cziomer

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie

Rozwój polityczny zachodnich stref okupacyjnych Niemiec ze szczególnym uwzględnieniem roli USA oraz Wielkiej Brytanii w latach 1945–1949

Przeszło 70 lat temu – w wyniku wcześniejszych ustaleń międzyalianckiej Europejskiej Komisji Doradczej (EKD), bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy 7 i 9 maja 1945 roku, a następnie uchwał Wielkiej Trójki (USA, Wielka Brytania i ZSRR) podjętych na konferencji poczdamskiej 2 sierpnia 1945 roku – doszło do utworzenia czterech stref okupacyjnych – trzech zachodnich oraz radzieckiej na wschodzie Niemiec. Celem opracowania jest syntetyczne przedstawienie ogólnych problemów rozwoju politycznego zachodnich stref okupacyjnych, z których największa, brytyjska, obejmowała Niemcy środkowe i północne, zaś amerykańska – Niemcy południowe i część środkowych (oraz dodatkowo połączenie morskie na północy poprzez port w Bremie [Bremerhafen]). Natomiast strefa francuska została wydzielona na zachodzie stref amerykańskiej (część Badenu i Wirtembergii) oraz brytyjskiej (Palatynat, Saara została włączona do Francji). Ponadto Francja otrzymała dodatkowo sektor w Berlinie, obok USA, Wielkiej Brytanii i ZSRR.

Analiza koncentruje się głównie na wyeksponowaniu znaczenia USA i Wielkiej Brytanii, które odgrywały kluczową rolę w działaniu na rzecz stopniowego scalenia zachodnich stref okupacyjnych oraz utworzenia Republiki Federalnej Niemiec (RFN, 1949) w celu przeciwstawienia się polityce ZSRR w dążeniu do utrzymania własnych wpływów w ramach deklarowanej polityki jedności niemieckiej. Francja, mimo początkowego oporu i forsowania własnych interesów, musiała się stopniowo podporządkować generalnej strategii administracji prezydenta USA Harry'ego Trumana, zmierzającej do współdziałania z Wielką Brytanią i pozostałymi sojusznikami

zachodnimi w kierunku powstrzymywania komunizmu w Europie w ramach narażającej od 1946–1947 roku konfrontacji zimnowojennej Wschód–Zachód.

W opracowaniu wykorzystano obszerne materiały źródłowe i archiwalne¹, publikacje niemieckie² oraz anglosaskie³. Autor sięgnął także do swoich wieloletnich badań na temat rozwoju problemu niemieckiego oraz historii Niemiec współczesnych po 1945 roku⁴. Ograniczone ramy i charakter opracowania zwalniają autora z nadmiernego stosowania przypisów.

I

Po przejściu stref okupacyjnych mocarstwa zachodnie musiały ściśle współpracować z ludnością niemiecką przy rozwiązywaniu wielu spraw praktycznych, w tym przede wszystkim przy tworzeniu administracji komunalnej i krajowej, utrzymaniu porządku publicznego, aprowizacji itp. Proces tworzenia się struktur administracyjnych rozpoczął się w zachodnich strefach okupacyjnych z chwilą wkroczenia wojsk alianckich. Na burmistrzów i starostów władze wojskowe powoływały z reguły ludzi, którzy nie byli obciążeni przeszłością hitlerowską. Musieli oni rozwiązywać, we współpracy z władzami wojskowymi, najpilniejsze sprawy bieżące do chwili zakończenia obrad konferencji poczdamskiej na początku sierpnia 1945 roku. Później zostali zastąpieni przez bardziej doświadczonych i znanych polityków niemieckich. Dalszym posunięciem było tworzenie struktur krajowych oraz ogólnostrefowych, co przebiegało różnie w poszczególnych strefach okupacyjnych. Najszybciej struktury ponadregionalne tworzone w strefie amerykańskiej, gdzie Amerykanie nawiązywali do własnych tradycji i zasad federalizmu. Premierów poszczególnych krajów mianował głównodowodzący wojsk amerykańskich. Do chwili przeprowadzenia wyborów krajowych premierom dodano ciała doradcze, tzw. przedparlamenty, wyłonione w toku konsultacji, lecz ostateczne decyzje należały do władz okupacyjnych.

¹ Akten zur Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945–1949, Hrsg. von Bundesarchiv und Institut fuer Zeitgeschichte, Bd. 1–5, Oldenburg–Muenchen–Wien 1976–1981.

² Por. wybrane pozycje: T. Eschenburg, *Jahre der Besatzung 1945–1949, Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, Bd. 1, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1983; K.D. Henke, *Die amerikanische Oldenbourg Verlag, Muenchen 1995*; R. Steininger, *Deutsche Geschichte, Darstellung und Dokumente*, Bd. 1 (1945–1947), Bd. 2 (1947–1955), Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main 1961; A.M. Birke, *Nation ohne Haus, Deutschland 1945–1947–1955*, Siedler, Berlin 1961; R. Morsey, *Die Bundesrepublik Deutschland. Entstehung und Entwicklung bis 1969*, Oldenbourg Verlag, Oldenburg–Muenchen 2000.

³ Por. K.S. Davies, *The British in Germany. Educational Reconstruction after 1945*, Hamilton, London 1978; R. Willett, *The Americanization of Germany, 1945–1949*, Routledge, London 1992.

⁴ E. Cziomer, *Historia Niemiec 1945–1991. Rozwój problemu niemieckiego od podziału do jedności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1992; E. Cziomer, *Zarys historii Niemiec powojennych 1945–1995*, PWN, Warszawa 1997; E. Cziomer, *Historia Niemiec Współczesnych 1945–2005*, Neriton, Warszawa 2005.

Wybory komunalne i krajowe w amerykańskiej strefie okupacyjnej odbyły się w 1946, a w Bremie dopiero w 1947 roku. Dla uzgadniania i koordynacji wielu spraw w skali całej strefy gubernator Lucius Clay we wrześniu 1945 roku powołał do życia Radę Krajową Amerykańskiej Strefy Okupacyjnej, zastępując ją po wyborach na szczeblach krajowych, 1 marca 1947 roku, nowym ciałem doradczo-konsultacyjnym o nazwie Rada Parlamentarna. Jednak powyższe ciała miały charakter doradczy, gdyż ostatnie słowo w kwestiach treści konstytucji, zakresu zmian ustrojowych itp. zachowały okupacyjne władze amerykańskie. Przykładowo w Hesji dopuszczono do przeprowadzenia referendum nacjonalizacyjnego, obejmującego niektóre działy gospodarki, lecz później nie dopuszczono do jego realizacji. Amerykanie dążyli zatem do ewolucji polityczno-ustrojowej własnej strefy w kierunku demokracji parlamentarnej, zachowując jednak kontrolę odgórną. W strefie brytyjskiej, w odróżnieniu od amerykańskiej, istniało wiele małych krajów, gdzie wybory przeprowadzono dopiero pod koniec 1946 roku. Najpilniejszą sprawą było tutaj scalenie administracyjne tych krajów oraz koordynacja działalności wielu dziedzin życia społeczno-gospodarczego. Premierzy krajów strefy brytyjskiej mieli o wiele mniejsze kompetencje niż w strefie amerykańskiej, a wielce rozbudowana brytyjska administracja wojskowa (ok. 25 tys. osób) bardziej interesowała się ciałami koordynującymi całą strefę niż poszczególnymi krajami. W pierwszej fazie działały tutaj dwie instytucje koordynacyjne:

- urzędy centralne (ogólnostrefowe) w zakresie handlu i przemysłu, wyżywienia i rolnictwa, wymiaru sprawiedliwości, zdrowia, poczty, komunikacji, siły roboczej, uchodźców, porządku publicznego oraz wychowania, które były porozrzucane w różnych częściach strefy i obsadzone przez Niemców, pełniąc funkcje pomocnicze wobec wojskowej administracji brytyjskiej;
- Rada Strefy składająca się z sześciu rządów krajowych, jedenastu przedstawicieli urzędów centralnych, czterech przedstawicieli partii politycznych oraz dwóch związków zawodowych, którzy pełnili wyłącznie funkcje doradcze wobec administracji brytyjskiej, łącząc uprawnienia władzy ustawodawczej i wykonawczej, ale tylko o charakterze konsultacyjnym.

Generalnie zatem w strefie brytyjskiej dominowały tendencje centralistyczne, a partie polityczne miały o wiele większe znaczenie niż w strefie amerykańskiej.

W strefie francuskiej zarząd wojskowy prowadził ekstremalną politykę federalistyczną oraz kolonialną. Nie tolerowano żadnych instytucji ogólnostrefowych ani tendencji centralistycznych. Strefa była odgródzona od pozostałych stref zachodnich licznymi barierami, ograniczano także swobodę poruszania się ludności niemieckiej. Funkcjonowała ostra cenzura wojskowa oraz nadzór zarówno nad życiem społeczno-gospodarczym, jak i słabymi partiami politycznymi. Jedynie w dziedzinie kultury Francuzi, nawiązując do tradycji humanistycznych, dążyli do poszerzenia horyzontów myślowych ludności niemieckiej. W szkołach język francuski był obowiązkowy dla wszystkich. Zmiany w stosunku do ludności niemieckiej następowały powoli od 1948 roku, kiedy to Francja przechodziła do bliższej współpracy z USA i Wielką Brytanią na terenie Niemiec. Jak już wyżej wspomniano, Saara została

oddzielona od strefy francuskiej. Po wyborach krajowych w konstytucji Saary zaznaczono, że jej interesy są reprezentowane bezpośrednio przez Republikę Francuską. Wróciła do RFN dopiero 1 stycznia 1957 roku, na mocy wcześniejszych porozumień francusko-zachodnio-niemieckich.

II

Ważnym elementem kształtowania demokracji w zachodnich strefach okupacyjnych było powstanie partii politycznych. Pełniły one także ważne funkcje w zakresie przewycięzania podziałów oraz odbudowy i współpracy między poszczególnymi strefami. Dyskusje na temat powołania do życia partii politycznych zainicjowali pod koniec wojny działacze z okresu Republiki Weimarskiej, którzy należeli do różnych orientacji politycznych oraz krytycznie odnosili się do dyktatury hitlerowskiej i monopolu partii nazistowskiej (NSDAP). Po klęsce III Rzeszy, wiosną i latem 1945 roku na szczeblu lokalnym nasilały się spotkania polityków niemieckich, którzy jednak nie mieli stosownych zezwoleń na oficjalną działalność od władz okupacyjnych. Pod tym względem istotne znaczenie miała decyzja SMAD w radzieckiej strefie okupacyjnej z 9 czerwca 1945 roku o możliwości utworzenia partii politycznych. Zmusiło to mocarstwa zachodnie do podjęcia działań, które w nieco późniejszym terminie doprowadziły do wydania stosownych licencji zezwalających na tworzenie partii politycznych: amerykańskiej (13 września), brytyjskiej (15 września) i francuskiej (29 września 1945 roku). Partie tworzone tam od dołu do góry, a więc od gminy przez powiat do całej strefy, co następowało stosunkowo szybko w strefach amerykańskiej i brytyjskiej, a wolniej w strefie francuskiej. W odróżnieniu od strefy radzieckiej partie polityczne tworzone w strefach zachodnich mogły działać tylko na szczeblu lokalnym i regionalnym, także podlegając kontroli władz okupacyjnych. Do pierwszych połączeń w skali stref doszło dopiero wiosną 1946 roku. Dlatego na przełomie 1945 i 1946 roku partie polityczne stref zachodnich kształtowały się u podstaw w małych kręgach działaczy i polityków z okresu Republiki Weimarskiej – ludzi, którzy nie byli obciążeni przeszłością hitlerowską, choć nie wszyscy z nich należeli do ruchu oporu. Ważną rolę w pierwszej fazie odgrywali także politycy wracający z emigracji oraz obozów koncentracyjnych.

Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (SPD) należała do tych partii politycznych, które najwcześniej rozpoczęły działalność w brytyjskiej strefie okupacyjnej. Do 1933 roku zaliczała się do największych przeciwników Hitlera. Wielu jej czołowych działaczy przeżyło okres III Rzeszy bądź to w obozach koncentracyjnych, bądź też na emigracji w Europie Zachodniej, głównie w Wielkiej Brytanii oraz w krajach skandynawskich. Jedną z pierwszych grup socjaldemokratycznych, powstałych jeszcze przed wydaniem licencji w strefie brytyjskiej, była grupa hanowerska. Utworzył ją dr Kurt Schumacher, który został przywódcą całej zachodnioniemieckiej SPD. Jako socjaldemokratyczny deputowany do Reichstagu od 1930 roku Schumacher był

zdecydowanym przeciwnikiem nazizmu. Za swoją działalność przeciwko Hitlerowi dziesięć lat spędził w obozach koncentracyjnych. Po upadku III Rzeszy w 1945 roku Schumacher był żarliwym zwolennikiem reaktywowania SPD, tworząc w Hanowerze tzw. Biuro dra Schumachera, które stało się komórką scalającą rozproszone grupy socjaldemokratyczne w strefie brytyjskiej, a następnie amerykańskiej. Schumachera poparła także grupa działaczy emigracyjnych w Londynie na czele z Erichem Ollenhauerem, którzy utworzyli tam zarząd SPD na emigracji. Później poparła go także grupa socjaldemokratów z krajów skandynawskich na czele z Willym Brandtem (właściwe nazwisko: Herbert Frahm), który przybył do okupowanych Niemiec jako oficer norweski, ale później wystąpił o przywrócenie mu obywatelstwa niemieckiego i rozpoczął aktywną działalność w SPD na terenie Berlina Zachodniego. Pierwszy zjazd SPD odbył się w maju 1946 roku, podczas jego trwania Schumachera oficjalnie wybrano na przewodniczącego SPD, którym pozostał do śmierci 20 sierpnia 1952 roku.

Jeszcze przed wyborem na przewodniczącego SPD Schumacher odegrał decydującą rolę w walce przeciwko Centralnemu Zarządowi SPD w Berlinie Wschodnim na czele z Ottonem Grotewohlem, który po licznych wahaniach opowiedział się wiosną 1946 roku za zjednoczeniem SPD z Komunistyczną Partią Niemiec (KPD) w strefie radzieckiej. Centralny Zarząd SPD zmierzał do odbudowy ogólnoniemieckiej SPD, zyskując poparcie administracji radzieckiej w Berlinie. Schumacher odrzucał natomiast możliwość kompromisu z KPD oraz jej mocodawcą, czyli ZSRR, oskarżając ją o chęć wprowadzenia dyktatury proletariatu, a więc przejęcia władzy w całych Niemczech. Obok Schumachera do czołowych działaczy SPD należeli: wspomniany już Erich Ollenhauer, Adolf Arndt, Herbert Wehner oraz Ernst Reuter i Carlo Schmid. H. Wehner do 1933 roku był jednym z czołowych współpracowników przywódcy KPD Ernsta Thälmana, następnie przebywał na emigracji w ZSRR. Na początku lat czterdziestych, podczas pobytu w Szwecji, zerwał z komunizmem i nawiązał współpracę z SPD. Po złożeniu samokrytyki został jednym z najbliższych współpracowników Schumachera. Przeszość komunistyczna ciążyła jednak na jego długoletniej karierze w SPD (do 1982 roku), mimo iż zajmował tam bardzo eksponowane stanowiska. E. Reuter w 1918 roku powrócił z Rosji do Niemiec jako komunista, pełniąc do 1920 roku wysokie funkcje w Biurze Politycznym KPD. Po zerwaniu z komunizmem w 1920 roku działał w SPD, przebywając po 1933 roku na emigracji w Turcji. Po powrocie do Berlina w 1945 roku był czołowym działaczem SPD, pełniąc również funkcję burmistrza w zachodnich sektorach w okresie blokady ZSRR w 1948 roku. C. Schmid był wybitnym prawnikiem i znawcą kultury francuskiej, a w latach pięćdziesiątych czołowym politykiem SPD.

Pod względem programowym Schumacher i jego najbliższe otoczenie, jak i kierowana przez nich SPD, uważali się za rzecznika „innych Niemiec”. Bez obciążeń przeszłością hitlerowską aspirowali oni do przywódczej roli SPD w zachodnich strefach okupacyjnych. Bardzo mocno występowali również na rzecz reform społecznych, odrzucając w zasadzie mechanizmy gospodarki kapitalistycznej. Dlatego też SPD nie cieszyła się poparciem mocarstw zachodnich, a szczególnie USA. Podczas

wyborów krajowych okazała się ona najsilniejszą partią tylko w Hesji, Dolnej Saksonii, Szlezwiku-Holsztynie, Berlinie i Bremie. Po porażkach wyborczych do Rady Gospodarczej we Frankfurcie nad Menem SPD przeszła do „konstruktywnej opozycji”, nie mogąc sprostać przewadze Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej (CDU) oraz innych partii burżuazyjnych.

Dwie partie chadeckie – wspomniana już wyżej CDU oraz Unia Chrześcijańsko-Społeczna (CSU) w Bawarii – wyrosły także z doświadczeń okresu Republiki Weimarskiej oraz partii katolickiej Centrum. Pierwsze grupy chadeckie zorganizowały się już w lecie 1945 roku w Nadrenii (Kolonia, Düsseldorf i Dortmund) oraz w Berlinie. Grupowały one działaczy wyznania rzymskokatolickiego i protestanckiego; w pierwszym okresie dominowały dwa nurty programowe:

- socjalistyczny z Karolem Arnoldem w Düsseldorfie i Jakobem Kaiserem w Berlinie,
- konserwatywny na północy (Szlezwik-Holsztyn) na czele z Hansem Schlange-Schöningemem.

Grupy te przenikały się nawzajem, zmierzając do utworzenia jednolitej partii chadeckiej o charakterze ponadwyznaniowym oraz zespalającej różne nurty programowe. Na zjeździe ogólnoniemieckim (*Reichstagung*), 14–16 grudnia 1945 roku w Bonn (Bad Godesberg), wszystkie chadeckie grupy regionalne uzgodniły wspólną nazwę dla nowej partii – Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna (*Christlich-Demokratische Union* – CDU) – nie tworząc jednak formalnie struktury partyjnej o charakterze ogólnoniemieckim. Powstała ona dopiero po ukonstytuowaniu się RFN w 1950 roku. W ten sposób utworzona 13 października 1945 roku w Bawarii Unia Chrześcijańsko-Społeczna (*Christlich-Soziale Union* – CSU) zachowała swoją odrębną nazwę i strukturę organizacyjną jako partia regionalna. Pod koniec 1946 roku działacze związkowi CDU preforsowali utworzenie tzw. komisji społecznych (*Sozialausschüsse*), których główne zadanie polegało na obronie interesów świata pracy w łonie CDU. Na zjeździe w Ahlen 3 lutego 1947 roku oba skrzydła uzgodniły wspólny program, który w równym stopniu występował przeciw kapitalizmowi państwowemu (*Staatskapitalismus*) i socjalizmowi państwowemu (*Staatssozialismus*), propagując zasady sprawiedliwości w myśl zasad chrześcijańskich. Stanowił zatem kompromis między chrześcijańską zasadą sprawiedliwości społecznej a wymogami gospodarki rynkowej, podkreślał dużą rolę jednostki oraz inicjatywy prywatnej w życiu społeczno-gospodarczym. W porównaniu z SPD odrzucano zdecydowanie gospodarkę planową. Pozwoliło to CDU od początku przyciągać zarówno pracobiorców, zrzeszonych w związkach zawodowych, jak i pracodawców, którzy organizowali się w ramach izb gospodarczych. Stopniowo na czoło CDU w brytyjskiej strefie okupacyjnej wysunął się Konrad Adenauer.

Adenauer, urodzony w 1876 roku, był związany przez większość życia z Kolonią, gdzie po studiach prawniczych rozpoczął karierę urzędniczą. Przez dobre koligacje małżeńskie oraz pracowitość w 1917 roku przejął funkcję nadburmistrza Kolonii, którą pełnił do 1933 roku. Przez dłuższy okres był także deputowanym do Pruskiej Izby Panów, a pod koniec lat dwudziestych jednym z kandydatów na urząd kanclerza

Republiki Weimarskiej. W 1933 roku, po dojściu Hitlera do władzy, Adenauer został usunięty ze stanowiska burmistrza. Był represjonowany przez narodowych socjalistów, a w 1944 roku nawet internowany w więzieniu Brauweiler pod Kolonią. W 1945 roku został powołany przez Amerykanów na urząd burmistrza Kolonii, ale po przejściu miasta pod administrację brytyjską usunięto go ze względu na zbyt opieszale odgruzowywanie miasta. Władze brytyjskie, na krótko co prawda, zakazały mu także podejmowania jakiejkolwiek działalności politycznej. O karierze Adenauera w CDU zadecydowało wiele czynników. Cechowała go niewątpliwie dobra znajomość psychiki ludzi, potrafił podporządkować sobie słuchaczy i najbliższe otoczenie. Posiadał także wyjątkową umiejętność właściwego doboru współpracowników i logicznego formułowania zadań oraz kierunków działania politycznego. Nie bez znaczenia był fakt, iż Adenauer należał do znanych polityków Republiki Weimarskiej, a w wieku siedemdziesięciu lat nie wydawał się być poważniejszym konkurentem dla innych polityków chadeckich. Oddał wielkie zasługi budowaniu zrębów CDU w Nadrenii i w całej strefie brytyjskiej, przekształcając ją w 300-tysięczną partię polityczną. Wiosną i latem 1946 roku należał już do czołowych polityków CDU, zwalczając zdecydowanie koncepcje Arnolda oraz Kaisera. Pierwszy – zwolennik socjalizmu chrześcijańskiego – opowiadał się za nacjonalizacją kopalń oraz innych zakładów strefy brytyjskiej. Drugi natomiast, bardzo popularny polityk chadecki w Berlinie, uzyskał szeroki rezonans w pozostałych strefach okupacyjnych. Głosił koncepcję Niemiec zjednoczonych jako „pomostu” (*Brücke*) między Wschodem a Zachodem, która znajdowała także duże zainteresowanie wśród funkcjonariuszy SMAD. Początkowo Kaiser nie odżegnywał się od współpracy z władzami radzieckimi, ale po rozpoczęciu represji wobec partii, które w strefie wschodniej nie chciały się podporządkować akcjom jednolitofrontowym pod kierunkiem komunistów, zdecydował się na przejście do zachodnich stref okupacyjnych. Mimo rywalizacji z Adenauerem pozostał on w latach 1949–1957 ministrem do spraw ogólnoniemieckich RFN. Adenauer podczas licznych podróży po zachodnich strefach okupacyjnych stosunkowo szybko zorientował się, że propagowana pod koniec lat czterdziestych przez Ludwiga Erharda koncepcja „gospodarki rynkowej” może stanowić nie tylko właściwą metodę przezwyciężenia trudności gospodarczych, lecz sprzyjać CDU w rozgrywce politycznej z SPD. Ponadto Adenauer od początku swej działalności opowiadał się za orientacją prozachodnią przyszłych Niemiec, zakładając, iż USA nigdy nie zgodzą się na umocnienie wpływów socjalizmu w Europie Zachodniej, nie mówiąc już o ewentualnej ekspansji ZSRR. Dlatego po 1947 roku Adenauer dążył do systematycznego wyeliminowania elementów programowych socjalizmu chrześcijańskiego z programu CDU (zjazd w Ahlen), propagował tworzenie gospodarki rynkowej i ustroju demokratyczno-parlamentarnego. Pod koniec lat czterdziestych partia CDU wraz z Adenauerem urastała stopniowo do czołowej siły politycznej we wszystkich strefach okupacyjnych Niemiec Zachodnich.

Bardziej skomplikowana była sytuacja w Bawarii, gdzie obok wspomnianej CSU działały jeszcze grupy dawnej partii katolickiej Centrum oraz Bawarskiej Partii

Ludowej (*Bayerische Volkspartei* – BVP). Były też różne animozje między czołowymi politykami CSU, z których część opowiadała się za przekształceniem CSU w katolicką partię regionalną. Do takich należał m.in. znany działacz związkowy Adam Stegerwald, który występował równocześnie przeciwko odnowieniu BVP. Za partią bardziej federalistyczną i ponadkonfesyjną opowiadał się z kolei inny czołowy polityk CSU – Josef Müller (pseudonim Ochsen-Sep), który w latach 1946–1947 był także jej przewodniczącym. Z innych polityków CSU należy wymienić pierwszego premiera Bawarii Fritza Schäffera i jego następcę Hansa Eharda, którzy przyczynili się do dymisji Müllera. Do najbardziej kontrowersyjnych problemów w łonie CSU należały: sprawa ustroju federalnego, ewentualne powołanie monarchii, charakter współpracy oraz stopień samodzielności w stosunku do CDU. Kontrowersje powyższe rzutowały na pozycję CSU w Bawarii, która była najsilniejszą partią podczas wyborów 1946 roku, choć traciła przewagę w latach następnych. Od 1954 roku utrzymywała jednak przewagę nad wszystkimi partiami w Bawarii. Już w 1945 roku w zachodnich strefach okupacyjnych działały także rozproszone grupy liberałów, które nawiązywały do tradycji dwóch partii z okresu Republiki Weimarskiej – demokratów (*Deutsche Demokratische Partei* – DDP) oraz ludowców (*Deutsche Volkspartei* – DVP). Były one bardzo zróżnicowane pod względem organizacyjnym i programowym. Największe wpływy miały grupy liberalne w Badenii-Wirtembergii oraz Północnej Nadrenii-Westfalii, gdzie tworzyły z innymi partiami koalicyjne rządy krajowe. Sama nazwa Partia Wolnych Demokratów (*Frei Demokratische Partei* – FDP) zrodziła się jednak w Hamburgu. Za najbardziej znanych polityków liberalnych można w latach 1945–1949 uznać: Theodora Heussa, Franza Blüchera, Wolfganga Haussmanna, Reinholda Maiera (premier Badenii-Wirtembergii), Thomasa Dehlera. W pierwszym okresie liberałowie zachodnich stref okupacyjnych utrzymywali ożywione kontakty z liberałami radzieckiej strefy okupacyjnej, ale wobec nasilenia się konfliktu Wschód – Zachód doszło do zerwania współpracy. Dopiero w 1948 roku powstała formalnie FDP zachodnich stref okupacyjnych. Jej pierwszym przewodniczącym został T. Heuss, w 1949 roku wybrany na prezydenta RFN.

Przedstawione wyżej partie wywarły poważny wpływ na rozwój zachodnich stref okupacyjnych oraz na przyszły kształt RFN. Do mniejszych partii, które przejściowo odegrały niemałą rolę w skali wszystkich stref zachodnich lub tylko w poszczególnych z nich, należały m.in.: Komunistyczna Partia Niemiec (KPD), Dolnosaksońska Partia Krajowa (*Niedersächsische Landespartei*), powołująca się na tradycje starego stronnictwa Welfów, przekształcona później w Partię Niemiecką, partykularna Partia Bawarska bądź też działające w Bawarii Zjednoczenie Odnowy Gospodarczej (*Wirtschaftliche Aufbauvereingung* – WAV). WAV roznicało partykularyzm regionalny w Bawarii, zyskując przejściowo poparcie ludności napływowej bądź rodzi-mej. W Północnej Nadrenii-Westfalii znaczenie lokalne i regionalne miała przejściowo odbudowana po 1945 roku partia katolicka Centrum. Natomiast do ugrupowań wybitnie prawicowych należały: Niemiecka Partia Prawicowa (*Deutsche Rechtspartei*) oraz Socjalistyczna Partia Rzeszy (*Sozialistische Reichspartei*). W miarę stabilizacji

społeczno-gospodarczej stref zachodnich schodziły one na margines życia politycznego bądź ulegały rozwiązaniu.

Po ukształtowaniu się systemu partyjnego w zachodnich strefach okupacyjnych rozpoczęła się ożywiona dyskusja wokół reform gospodarczych i przyszłego ustroju państwa. W SPD oraz w większości związków zawodowych dominował pogląd, że monopole niemieckie w dużym stopniu przyczyniły się w 1933 roku do przejścia władzy przez Hitlera i dlatego po 1945 roku należy bezwzględnie doprowadzić do nacjonalizacji przemysłu oraz innych dziedzin gospodarki. Równocześnie załogi robotnicze winny uzyskać wpływ na współzarządzanie gospodarką. Koncepcje powyższe popierała znaczna część działaczy CDU, którzy należeli do komisji społecznych, bądź też, jak np. Kaiser i wielu innych polityków chadeckich, byli zwolennikami „chrześcijańskiego socjalizmu”. Przeciwno tym koncepcjom zdecydowanie występowała FDP, CSU i część polityków CDU, do których później przyłączył się także Adenauer. Postulaty socjalizacyjne znalazły odzwierciedlenie w licznych konstytucjach zachodnich stref okupacyjnych, gdzie przewagę zdobyła SPD. Przykładowo w konstytucji kraju Hesja art. 41 przewidywał nacjonalizację kopalń, stalowni, zakładów energetycznych i komunikacyjnych, za czym w referendum w 1946 roku opowiedziało się 71% mieszkańców. Władze okupacyjne USA zakazały jednak realizacji owego zamierzenia. Podobne decyzje zapadły w innych krajach strefy amerykańskiej, a nawet w strefie brytyjskiej, mimo iż rządząca w Wielkiej Brytanii Partia Pracy sprzyjała powyższym reformom. Wielka Brytania była jednak w swej polityce niemieckiej uzależniona od współpracy z USA, które dążyły do utrzymania w Niemczech kapitalistycznych zasad produkcji przemysłowej, uważając to za najlepszy sposób rozwiązania piętrzących się trudności społeczno-gospodarczych. W strefie francuskiej nawet nie dopuszczono do podejmowania dyskusji wokół eksperymentów nacjonalizacyjnych.

III

W latach 1945–1947 partie polityczne nie odgrywały jednak pierwszoplanowej roli w kształtowaniu nowych zasad ustrojowo-administracyjnych. Mocarstwa zachodnie przywiązywały większą wagę do bezpośrednich kontaktów z premierami rządów krajowych, którzy z kolei musieli podejmować praktyczne decyzje. Nie zawsze odpowiadały one koncepcjom licznych partii, ponieważ musiały uwzględniać z jednej strony interesy oraz zalecenia władz okupacyjnych, a z drugiej koncentrować się na rozwiązywaniu skomplikowanych spraw bieżących. W wyborach w latach 1946–1947 nieznaczną przewagę nad SPD w poszczególnych krajach uzyskiwały partie chadeckie, lecz często były one zmuszone tworzyć rządy koalicyjne z małymi partiami, które nie popierały przykładowo reform nacjonalizacyjnych. Władze okupacyjne strefy amerykańskiej stworzyły już w 1945 roku gremia konsultacyjne wszystkich premierów rządów krajowych. Premierzy stref amerykańskiej i brytyjskiej spotykali się regularnie od lutego 1947 roku, aby rozwiązywać sprawy wykraczające poza jedną

strefę okupacyjną. Premierzy strefy francuskiej dołączyli do gremium konsultacyjnego dopiero w 1948 roku. W tej sytuacji premierzy rządów krajowych zachodnich stref okupacyjnych skupiali w swych rękach faktyczną władzę, pełniąc, stosownie do powiedzenia premiera bawarskiego H. Eharda, funkcję „powierników polityki niemieckiej”. Dążyli oni do nawiązania bezpośrednich kontaktów z premierami rządów krajowych radzieckiej strefy okupacyjnej, aby wspólnie przedyskutować problemy społeczno-gospodarcze. Kontakty powyższe nabrały charakteru politycznego, ponieważ ZSRR oraz komuniści wschodnioniemieccy zamierzali je wykorzystać do celów propagandowych. Najgłośniejsza była sprawa spotkania wszystkich premierów stref zachodnich i wschodniej 6–7 czerwca 1947 roku w Monachium. Po przyjeździe do Monachium 5 czerwca 1947 roku premierzy strefy wschodniej uzależnili dalszy udział w obradach od włączenia do porządku obrad punktu odnośnie do „utworzenia centralnej administracji niemieckiej poprzez porozumienie niemieckich partii demokratycznych i związków zawodowych w celu ustanowienia jednolitego państwa niemieckiego”⁵.

Premierzy stref zachodnich nie uzyskali od władz okupacyjnych stosownych kompetencji do rozpatrywania powyższej sprawy. Dlatego premierzy strefy wschodniej wyjechali z Monachium przed rozpoczęciem konferencji. W istocie więc spotkania premierów obejmowały tylko strefy zachodnie, a premierzy poszczególnych rządów krajowych mieli zbyt małe uprawnienia, aby rozwiązywać problemy w skali wszystkich stref zachodnich, nie mówiąc już o całych okupowanych Niemczech. W pierwszych latach powojennych sytuacja społeczno-gospodarcza zachodnich stref okupacyjnych kształtowała się niepomysłnie. Z jednej strony brakowało surowców i artykułów spożywczych, których reglamentacja spowodowała utworzenie „czarnego rynku”. Trudności powiększał brak współpracy międzystrefowej. Z drugiej strony mocarstwa zachodnie i ZSRR nie mogły zdecydować się na realizację postulowanej na konferencji poczdamskiej – „jedności gospodarczej Niemiec”. W administracji i Kongresie USA doszło latem 1946 roku do krytycznej oceny dotychczasowej polityki okupacyjnej w Niemczech. Już w przemówieniu amerykańskiego sekretarza stanu Jamesa F. Byrnesa w Stuttgarcie 6 września 1946 roku zasygnalizowano wyraźnie potrzebę rewizji polityki okupacyjnej, podkreślając potrzebę współdziałania mocarstw zachodnich, głównie USA i Wielkiej Brytanii, w przewyżnianiu narastających trudności. Nie można było bowiem liczyć ani na współpracę z Francją, ani tym bardziej z ZSRR w zakresie wspólnego rozwiązania nabrzmiałych problemów społeczno-gospodarczych dla całych Niemiec. Już od września 1946 roku istniejące rady administracyjne jako organy federacyjne oraz urzędy administracyjne jako organy wykonawcze stref brytyjskiej i amerykańskiej stały się, na mocy porozumienia między USA a Wielką Brytanią, ważnym elementem powstałej 1 stycznia 1947 roku

---

⁵ Zob. fragment telegramu przekazanego przez Waltera Ulbrichta – Sekretarza Generalnego SED (Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec) do Monachium. Cyt. za T. Eschenburg, *Jahre der Besatzung 1945–1949...*, s. 277–278.

dwustrefy, czyli tzw. Bizonii. Nie były one jednak efektywne i dlatego na mocy porozumienia z 29 maja 1947 roku doszło w czerwcu 1947 roku do utworzenia Rady Gospodarczej Zjednoczonego Obszaru Gospodarczego (*Wirtschaftsrat für das Vereinte Wirtschaftsgebiet*), która jednak także nie miała całkowicie określonych kompetencji, będąc kompromisem między federalistyczną koncepcją USA a centralistyczną Wielkiej Brytanii. Do kolejnej reformy Bizonii doszło na przełomie 1947 i 1948 roku w związku z przejściem USA do realizacji planu Marshalla, a więc odbudowy gospodarczej całej Europy Zachodniej, w tym także zachodnich stref okupacyjnych Niemiec. Najważniejszymi organami Bizonii po powyższych zmianach były:

- 1) Rada Gospodarcza jako forum partii politycznych stosownie do ich wielkości i wpływów: SPD – 20, CDU – 16, CSU – 5, FDP – 3, KPD – 3, pozostałe – 5. Jej zarządzenia i zalecenia były wiążące dla poszczególnych krajów.
- 2) Rada Wykonawcza jako organ przygotowujący propozycje dla Rady Gospodarczej oraz nadzorujący i kontrolujący pracę dyrektorów.
- 3) Dyrektorzy w liczbie sześciu zarządzali konkretnymi dziedzinami życia społeczno-gospodarczego i administracją, podlegając, wspólnie z Radą Wykonawczą, kontroli władz okupacyjnych.

Po zaleceniach konferencji londyńskiej z 9 lutego 1948 roku, która wyraźnie zmierzała do utworzenia oddzielnego państwa zachodnioniemieckiego, doszło do umocnienia organów Bizonii. Liczba członków Rady Gospodarczej została zwiększona do 102 (uprzednio 52) parlamentarzystów, uzyskując zarazem większe kompetencje, szczególnie w zakresie zatwierdzania budżetu. Rada Wykonawcza przekształciła się zaś w Radę Krajów, przejmując w praktyce funkcje drugiej izby parlamentarnej jako reprezentacja poszczególnych krajów. Dyrektorzy zaś przekształcili się w Radę Administracyjną z siedzibą we Frankfurcie nad Menem, która podlegała Radzie Gospodarczej i Radzie Krajów. Francja przystąpiła formalnie do Bizonii 8 kwietnia 1949 roku. Bizonia przekształciła się wówczas w Trizonię; był to ważny element kształtowania RFN.

Utworzenie Bizonii spowodowało znaczny wzrost wpływów partii politycznych. Adenauer i Schumacher nie byli wprawdzie członkami władz Bizonii, lecz jako przywódcy największych partii mieli zdecydowany wpływ na działalność jej ciał. Z drugiej jednak strony obsadzanie kierowniczych stanowisk doprowadzało do krzyżowania się interesów poszczególnych krajów, partii i branż, wymagając wielu kompromisów. Na obszarze Bizonii zamieszkiwało 39 mln ludzi, czyli 60 procent całej ludności wszystkich stref okupacyjnych. Powstał zatem potężny organizm gospodarczy, który wymagał sprawnego zarządzania i administrowania. Przewodniczący poszczególnych komisji mieli duże kompetencje w zakresie realizacji 34 konkretnych zadań. Dotyczyło to jednak głównie dyrektorów, którzy dysponowali rozległym aparatem ekspertów oraz współpracowników. Stopniowo coraz większe wpływy w Radzie Gospodarczej Bizonii miała CDU, doprowadzając do przejścia SPD do konstruktywnej opozycji.

Powstanie Bizonii, a następnie Trizonii, stanowiło jeden z istotnych warunków włączenia zachodnich stref okupacyjnych w amerykańską pomoc dla Europy

Zachodniej, czyli tzw. planu Marshalla. Wiązało się to z zaprzestaniem demontażu w ramach reparacji. Nie wnikając w złożone zagadnienia szczegółowe, należy podkreślić, że łącznie zachodnie strefy okupacyjne i RFN, która przystąpiła do planu Marshalla 15 grudnia 1949 roku, do 1957 roku otrzymały pomoc w wysokości 1,7 mld dolarów. Została ona wykorzystana przede wszystkim na nowe inwestycje w dziedzinie przemysłu surowcowego, rolnictwa, komunikacji, budownictwa, badań naukowych oraz wspomagania eksportu zachodnioniemieckiego. Wpływ powyższej pomocy na rozwój gospodarczy Niemiec Zachodnich jest przedmiotem licznych dyskusji specjalistycznych. Nie ulega jednak wątpliwości, że zarówno plan Marshalla, jak i pomoc humanitarna USA dla zachodnich stref okupacyjnych w pierwszych latach powojennych miały istotne znaczenie polityczno-psychologiczne. Politycy i ludność niemiecka uwierzyli bowiem w skuteczność wysiłków oraz poparcia międzynarodowego dla przezwyciężenia istniejących trudności.

Ważnym elementem przezwyciężenia pozostałości gospodarki wojennej (*Kriegswirtschaft*) w zachodnich strefach okupacyjnych było wdrożenie mechanizmów gospodarki rynkowej, co z kolei wymagało przezwyciężenia inflacji i przeprowadzenia reformy walutowej. Amerykańskie władze okupacyjne oraz gubernator, generał Clay, włożyły wiele wysiłku w sprawne przygotowanie reformy walutowej, której koncepcję opracował ekspert amerykański niemieckiego pochodzenia – Edward Tenenbaum. Przygotowania do reformy podjęto w największej tajemnicy, co miało stanowić jeden z ważnych warunków jej powodzenia. Zapowiedziano ją wieczorem 18 czerwca 1948 roku przez radio, wyznaczając jako dzień wdrożenia niedzielę 20 czerwca 1948 roku. Zasady reformy były następujące: każdy mieszkaniec trzech stref okupacyjnych od poniedziałku 21 czerwca 1948 roku mógł uzyskać 60 DM (*Deutsche Mark*); waluta ta zastąpiła dotychczasową – markę Rzeszy (*Reichsmark* – RM). Z tych 60 DM 40 otrzymywano natychmiast, a 20 dopiero po miesiącu. Dotychczasową walutę – RM można było wymienić w stosunku 10:1. Po upływie tygodnia pozostałe oszczędności należało umieścić na koncie, z czego skreślono 70 procent. Kto posiadał więcej niż 5000 RM, podlegał sprawdzeniu przez urzędy finansowe. Płace i renty zostały rozliczone w relacji 1:1. Ogólnie przyjmuje się, że reforma była skuteczna, bo doprowadziła do wycofania w krótkim czasie 93,5 procent starych banknotów i przecięła plagę spekulacji. Była zatem doskonałą operacją pod względem technicznym. Miała jednak ujemne następstwa społeczne, ponieważ uprzywilejowała posiadaczy dóbr oraz kosztowności, a uderzyła w drobnych ciułaczy, uchodźców, rencistów itp. Objęła tylko strefy zachodnie; w strefie radzieckiej, gdzie wprowadzono odrębną walutę, nie była realizowana, co przyczyniło się do utrwalenia podziału Niemiec, zwłaszcza Berlina. Mimo to reforma walutowa umocniła Trizonię oraz przyspieszyła przygotowania do powstania RFN. Miała ona również istotne znaczenie dla utrwalenia gospodarki rynkowej w zachodnich strefach okupacyjnych, której głównym promotorem był L. Erhard.

Erhard urodził się w 1897 roku w Fürth koło Norymbergi w protestanckiej rodzinie kupieckiej. Podczas I wojny światowej został poważnie ranny i stał się inwalidą. Po studiach ekonomicznych w Norymberdze oraz praktyce kupieckiej podjął

pracę na uniwersytecie we Frankfurcie nad Menem, napisał pracę doktorską pod kierunkiem znanego ekonomisty prof. Franza Oppenheimera. W 1928 roku rozpoczął prace badawcze w Instytucie Ekonomicznym w Norymberdze (*Nürnberger Institut für Wirtschaftsforschung*), zajmując się przede wszystkim analizą rynku. Po 1933 roku Erhard był krytycznie nastawiony do narodowego socjalizmu, choć pod koniec wojny nie stronił od kontaktów z kołami przemysłowymi, które ściśle współpracowały z hitlerowską machiną wojenną. Erhard koncentrował się na analizach wpływu gospodarki wojennej na dalszy rozwój i wzrost gospodarczy. Po wojnie władze okupacyjne USA powołały go do rządu krajowego Bawarii w charakterze ministra gospodarki, lecz niebawem padł ofiarą kontrowersji w łonie CSU jako bezpartyjny. Powrócił do pracy naukowej jako profesor ekonomii na uniwersytecie w Monachium. Już wtedy opowiadał się za neoliberalnym kursem gospodarczym: pozostawał w bezpośrednich kontaktach z uczonymi tzw. szkoły freiburskiej skupionej wokół Alfreda Müllera-Armacka, Waltera Euckena i Franza Böhma. W 1947 roku, dzięki poparciu premiera bawarskiego Müllera, Erhard został kierownikiem placówki bankowej przy Radzie Gospodarczej Bizonii, a następnie na wniosek FDP, przy poparciu CDU i CSU – dyrektorem Zarządu Gospodarczego przy Radzie Gospodarczej we Frankfurcie nad Menem. Niebawem powołał on do Rady Naukowej przy powyższym ciele Bizonii najwybitniejszych ekonomistów – zwolenników gospodarki rynkowej – różnych orientacji politycznych, którzy wspierali reformy. Byli wśród nich: Walter Eucken, Franz Böhm, Alfred Müller-Armack, Leonhard Miksch oraz Karl Schiller. Od kwietnia 1948 roku Erhard opowiadał się za reformą walutową – przy pomocy USA działał na rzecz przygotowania reformy rynkowej. Pod jego kierunkiem wypracowano 17 czerwca 1948 roku zalecenia postulujące uwolnienie cen oraz kształtowanie się wolnej gry sił i mechanizmów na rynku. Decyzję o uwolnieniu cen spod kontroli podjął Erhard na własną odpowiedzialność 20 czerwca 1948 roku bez formalnej zgody mocarstw okupacyjnych, posiadając zgodę wszystkich głównych partii politycznych w Radzie Gospodarczej, w tym SPD. Doprowadziło to do ostrego konfliktu z generałem Clayem, który popierał koncepcję Erharda, ale ze względu na konieczność konsultacji z Wielką Brytanią i Francją uznał ją za przedwczesną.

Decyzje Erharda odnośnie do uwolnienia cen nie mogły od razu przynieść nadzwyczajnych rezultatów, ponieważ uwolnienie objęło m.in. artykułów podstawowych i spożywczych, a także surowców i wielu usług. W rezultacie do grudnia 1948 roku koszty utrzymania wzrosły o 17 procent. Nowa waluta w ciągu 6 miesięcy straciła jedną szóstą wartości. Bezrobocie wzrosło z 451 tys. w czerwcu do 759 tys. w grudniu 1948 roku. Erhard stał się przedmiotem powszechnej krytyki, zyskał jednak poparcie generała Claya, co przesądziło o powodzeniu całej reformy rynkowej.

Reformy Erharda zaczęły przynosić widoczne rezultaty dopiero na początku 1949 roku. Stopniowo stabilizowały się ceny i płace, rzutując pozytywnie na wzrost zarobków oraz rynek pracy. Zachowane i ukrywane dotychczas przez ludność oszczędności w coraz większym stopniu przeznaczano na inwestycje. Równocześnie związki zawodowe i pracownicy zgodzili się na przedłużenie tygodnia pracy

z 42 godzin w 1947 roku do 48,2 godziny w 1948 roku. Nastąpił wzrost wydajności o 28 procent. Już w 1949 roku osiągnięto poziom produkcji Rzeszy z 1936 roku. Przejściowe trudności gospodarcze w 1948 roku spowodowały ostry sprzeciw wielu polityków CDU, lecz od lutego 1949 roku, po pierwszych sukcesach, Erharda popierał zdecydowanie przewodniczący CDU – Adenauer. Ten dalekowzroczny polityk dostrzegł w reformie rynkowej Erharda ważny instrument politycznego oddziaływania na społeczeństwo przed nadchodzącymi wyborami przy konstytuowaniu się RFN. Pod wpływem Adenauera CDU na zjeździe w Düsseldorfie zastąpiła w swoim programie wszelkie elementy planowania zasadami gospodarki rynkowej (tzw. *Düsseldorfer Leitsätze*) z 15 lipca 1949 roku. Erhard, nie będąc formalnie członkiem CDU, włączył się w kampanię wyborczą na rzecz partii chadeckich CDU i CSU, które z kolei przyjmowały jego koncepcje gospodarcze za własne, wykorzystując je do zwalczania SPD.

IV

Generalnie można stwierdzić, że w przededniu powstania RFN (1949) przygotowane były założenia społeczno-gospodarcze i polityczno-ustrojowe dla państwa zachodnioniemieckiego. Mocarstwa zachodnie współpracowały ściśle z rządami krajowymi i partiami politycznymi. W toku ostrych dyskusji politycznych koncepcja gospodarki rynkowej przekształciła się w „społeczną gospodarkę rynkową”. Posiadała ona rodowód niemiecki, ale plan Marshalla oraz systematyczne wsparcie generała Claya dla reform ministra gospodarki Erharda na pewno przyczyniły się do szybkiej stabilizacji społeczno-politycznej i gospodarczej RFN. Ogólnie można stwierdzić, iż USA i Wielka Brytania miały zatem decydujący wpływ na kształtowanie się zrębów jednolitego państwa zachodnioniemieckiego.